

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Филология ғылымдарының докторы, профессор Алма Қыраубаеваның
70 жылдығына арналған

**«ЖАСТАРДЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ МҰРА НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

республиканской научно-практической конференции

**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ НА
ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ»,**

посвящённой 70-летию юбилею доктора филологических наук, профессора Алматы
Қыраубасовой

MATERIALS

of the Republican scientific and practical conference

**"ACTUAL PROBLEMS OF EDUCATION OF YOUTH ON THE BASIS OF
NATIONAL SPIRITUAL CULTURE",**

dedicated to the 70th anniversary of doctor of Philology, Professor Alma Kyraubayeva

Шымкент, 2017

Әділова Ш.Д. ТӘКЕН ӘЛІМҚҰЛОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КҮЙШІ СҮГІР БЕЙНЕСІ.....	254
Қазыбек Г.Қ. ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	258
Мамыт А.А., Ташимов Ә.Н. ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДАҒЫ АЛАТАУ БАТЫР БЕЙНЕСІ....	262
Мұхтарова А.С., Мамасва Г.Б. «ҚАН МЕН ТЕР» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	267
Серікбай Наурызбай ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БОЙЫНДА ЖЫЛДАМДЫҚТЫ ДАМУ ДЫҢ ҒЫНТАЛАНДЫРУ.....	270
Сырманова К.К., Богашев Е.Т., Калдыбекова Ж.Б., Ривкина Т.В. АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ПОЛИМЕРНЫХ БИТУМНЫХ КОМПОЗИЦИЙ.....	273
Сырманова К.К., Калдыбекова Ж.Б., Байжанова Ш.Б., Абзалова Д.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАЩИТНЫХ СВОЙСТВ МОДИФИЦИРОВАН- НЫХ ЭПОКСИКСИЛИТАНОВЫХ ПОКРЫТИЙ.....	278
Шегенбаев Н.Б., Байдосова А.А., Сералиева Ү.О. ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫ ЖАН - ЖАҚТЫ ДАМУҒА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ.....	281
Жұмашова А.А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТОҚЫМА ЖӘНЕ КИЗ БАСУ ӨНЕРІ.....	285
Кемелова Қ.Ш. ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	291
Көшкөва А.А., Мыңбаева А.П., Қуанбаева Ж. ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ АТ ОБРАЗЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ.....	294
Омаров Т.Қ., Қалтайқызы Г. ЖАС ЖАЗУШЫ М.МӘЛКОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЖАҒАШЫЛ ӨРІС.....	296
Джалилов Х.Х. АСҚАБАҚТЫҢ ЕМДІК ҚАСИЕТТЕРІ.....	300
Ибрагимов Ф.Р. ҚЫЗЫЛ МИЯНЫҢ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕСІ.....	303
Курвантасва Ш.Х. АСБҰРШАҚТЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ... ..	306
Муждабаева Г.К. КАРТОГРАФИЧЕСКАЯ ГЕНЕРАЛИЗАЦИЯ НА ОСНОВЕ ГИС- ТЕХНОЛОГИЙ.....	309
Ибрагимова Ж.А., Нурмуханбетова К.К. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕЛЕУ- ДІҢ МАҢЫЗЫ.....	312

Исабек Б.Қ., Нурмуханбетова К.К., Ибрагимова Ж.А. ҰЛТТЫҚ МУЛЬТФИЛЬМДІ ҰСЫНУ АРҚЫЛЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ.....	315
Маханова Г.Б. РЕАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЯВЛЕНИЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В ПОЭЗИИ А.С.ПУШКИНА И АБЛА КУНАНБАЕВА.....	318
Тәңірбергенов М.Ж. ҚҰРАСБЕК ТЫНЫБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.....	323
Пернебаев А.А. ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТ- ТАРЫ.....	326
Расулов П. ТҮРКІСТАН ӨНІРІНІҢ КИЕЛІ ОРЫНДАРЫНЫҢ ТУРИСТТІК МАҢЫЗЫ.....	329
Арынгазиева Б.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	332
Сайбиева Дилафруз ӘЛЕУМЕТТЕНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ИНФОРМАТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	337
Сырайлова Р.Т., Ташмухамедова А. КҮЙ ӨНЕРІН ДӘРІПТЕГЕН КЕЙБІР АҚАН ЖӘНЕ ЖАЗУШЫ- ЛАРДЫҢ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ.....	340
Усманова Д.Т. МҰНАЙ ХИМИЯСЫ ӨНДІРІСІНІҢ ЕЛ ӘЛЕУЕТІНДЕГІ ОРНЫ....	343
Смаилова М.С. АБАЙДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ОЙЛАРЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	347
Латиф А.С., Сапарбекова А.А., Махатов Ж.Б. ОЦЕНКА НА СОДЕРЖАНИЕ САХАРОВ ЗЕЛЕННОЙ МАССЫ СОРГО.....	351
Анарбаев Қ.С., Наурызова Қ.Қ., Абилаханова А.М. ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ САНАСЫНЫҢ ТҮП ҚАЗЫҒЫ - ФОЛЬКЛОРЫ.....	355
Анарбаев Қ.С., Сағындықова Б.Е., Қылышбаев А.Д. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІН МЕН ҰЛТТЫҚ САНАСЫН САҚТАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР ТҮСТАРЫ.....	358
Қазыбекова А.Ж., Ибрагимов О.М., Бүркіт Ә.Қ. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР - ҚАЗАҚИ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ.....	364
Қылышбаев А.Д., Атулыкова Ү.А., Елханова Г.А. ДІННІҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ МЕН ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕ- ЛЕУДЕГІ ОРНЫ.....	369
Шинтемирова Алмагуль Малкаждаровна КОЖА АХМЕТ ИАССАУИ - ЧЕЛОВЕК СВОЕЙ ЭПОХИ.....	372

қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму үрдісінің көзіне айналады.

Ұлт ойындарын дидактикалық материалдар ретінде пайдалану бірыңғай ойын сабақтарын өткізу деген сөз емес. Оны тиімді пайдаланудың жолдары бар. Ол сабақтың тиімділігін арттырып, оқушылардың сабақтың әр кезінде сергектікпен жұмыс істеу қабілетін сақтауға мүмкіншілік береді.

Ойын адам баласының алғашқы және саналы әрекеті. Кейін табиғат құбылыстарының өзгеруіне байланысты, адам баласының сан жағынан өсіп, көбеюіне қарай тұрмыс, күн көріс әрекеті еңбек етіп өз өмірін сақтап қалу қамын жасауға әкелді, оны өз тұрмысын жеңілдету үшін тамақ тауып жан сақтау қам-қарекетіне мәжбүр етті. Өмірдің осы қайшылықтарын ойлауға, оны шешуге талпыныс жасауға, ойлылыққа жетеледі. Осыдан келіп саналы әрекет күрделене түсті. Еңбектен бос кезінде ол әрекетсіз отырмайтын болды. Еңбек пен ойын әрекеті адам баласын саналылыққа жетеледі. Әрбір ру, тайпаның өзінің сүйіп ойнайтын, қайталап ойнайтын тұрмыс-салт ойындары қалыптасты. Ол кейін ру, тайпалар өсіп, халыққа, одан кейін ұлтқа ұласып өскенде әр халық пен ұлтты бір-бірінен ерекшелен тұратын ұлттық ойынға ұласты[3]. Адам баласының қоғамдасқан алғашқы дәуірінде ұлт ойындары әмбебаптық рөл атқарды. Оның диапазоны, қолданыс әрекеті кең болды. Ұлт ойындары сан салаға бөлініп, адам баласын ойлылыққа, саналылыққа бастады. Дене жаттықтыру дене шынықтыру, денсаулық кепілі, салауатты өмір тек ойын арқылы іске асты.

Ұлттың негізгі ерекшелігі оны басқаларға ұлт ретінде танытатын тілі десек, бала сол тіл негізін ойын үстінде меңгеріп, үйреніп, ілгері дамытады. Әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр ұлтты өзінше көркейтіп, басқалардан ерекшелен көрсететін құбылыс десек, соның бәрі балаға жастайынан беріледі. Оны бала ойын үстінде қабылдап, ұжымдық өмірдің алғашқы сабағын алады. Адам бойында ділді (менталитетті) қалыптастыратын да ұлттық ойындар. Ол бұл салада күнбе-күнгі өмір барысында көзге көрінбей, бала бойына біртіндеп кіріп, бүкіл өміріне негіз қалайды.

Ұлттық ойындардың бойындағы осы қасиеттері бүгінгі егемен елдің өз ерекшелігін айқындап беретін, тілін, ділін айқындайтын өткен тарихынан хабар беріп, ойлау жүйелерінің ұлтқа тән логикалық негіздерін қалайтын, денсаулығын оңдап, салауаттық өмір салтын мұра тұтқан жан-жақты дамыған дара тұлғаларды қалыптастыратын адам өмірінің даму барысында басқа да тәрбие құралдарымен астана отырып, бүгінгі егемен елдің белсенді азаматтарын тәрбиелеуге өз үлестерін қосатын пәрменді құрал.

Қазақтың ұлттық ойындарының тәрбиелік негіздерін бір сөзбен айтып жеткізуге болмайтын, күрделі іс-әрекеттердің басын құрайды. Ұлт ойындарының жастарға берер тәрбиелік негіздерін, олардың тәжірибедегі қолдану мүмкіншілігінің пайдалы салмағын ескере отырып, былайша топтастырмақпыз. Атап айтқанда: Ақыл-ой тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, дене тәрбиесі, дене саламаттылығы тәрбиесі, салауатты өмір салты тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, эстетикалық және өнер тәрбиесі, патриоттық тәрбие, интернационалдық тәрбие т.б.

Сонымен қатар, бүгінге күнге дейін тәрбиенің ең басты кемшіліктері ұлдарды да, қыздарды да бір әдіспен бір мазмұнда тәрбиелеп және бала тәрбиесінде олардың жеке қасиеттерін бөліп қарап, оны бір ғана қырынан дамытуға күш салып, тәрбие барысында ақыл-ой немесе дене тәрбиесін дамытуға бет бұрдық. Бала тәрбиесінде бұл қасиеттерің бірінсіз-бірін дамытуға болмайтынын, олардың бірімен-бірі тығыз байланыста болатынын [4] өздерінің ғылыми еңбектерінде атап көрсетеді.

Ұлттық қимыл - қозғалыс және спорт ойындарымен жүйелі түрде жаттығу кезінде балалар мен жасөспірімдерін азғасы және мүше жүйелерінің функционалдық мүмкіндіктері жоғарылап бұлшық-ет жұмыс қабілетінің тиімділігі едәуір артады.

Әдебиеттер

1. Таникеев М. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы 1996ж
2. Төтенаев Б.Т. Халық ойындарының тәрбиелік маңызы. – Алматы 1988ж
3. Бекбатшаев Б.Т. Казахские национальные виды спорта и игры. – Алматы 1984ж.
4. Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы 1991ж

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТОҚЫМА ЖӘНЕ КИІЗ БАСУ ӨНЕРІ

Жұманова А.А.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы РМҚК, ОҚО, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылы, этнография ғылыми-зерттеу бөлімінің меңгерушісі т.ғ.к.

Резюме

В данной статье автор подробно пишет об уникальных экспонатах, которые выставлены в Отрарском государственном археологическом музее. Рассматриваются все виды изделий из войлока: история их создания, предназначение и т.д.

Summary

In this article the author writes about the unique exhibits located in the exhibition of Otrar state archeological preservation museum in detail. It is also informs about the types of the felts, their creation, predestination and etc...

Қазақ халқының қолөнері арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, өмірін көруге болады. Жүннен алуан түрлі бұйымдар жасау белгілі бір өнерді, шеберлікті қажет етеді. Қазақ халқында жүн түтіп, киіз басып, жіп иіріп, кілем, алаша, шекпен, ши тоқумен әйелдер айналысқан. Қолөнер бұйымдары XIX – XX ғ.ғ. тән кілем, сырмақ, текемет, түс киіз, алаша бетіндегі ою - өрнектер қазақ халқының әдет – ғұрпымен, тұрмыс - салтын, кәсібін табиғат көріністерімен астастыра бейнелейді.

Тоқыма және киіз басу өнерінің тарихы тым тереңде жатқанымен олар тез бұзылатындықтан бізге құптарлық дәрежеде жетпеген. XI-XIV ғ.ғ. ортағасырлардағы араб-парсы деректерінде: оғыз, қыпшақ, қаңлы түріктер, жүннен жасалған бұйымдарды жасауда ең шебер халық деген, ал киімдері де солай тоқылған деп жазады. XI-XVI ғ.ғ. зерттеушілері жүннен жасалған бұйымдардың Қазақстанның ортағасырлық қалаларында кең пайдаланылғаны туралы және Сырдария өзенінің бойындағы қалаларда түйе жүнінен киім тоқыған – ол сауданың көзі болған деп жазады. Бұл туралы деректер XIII ғ. тарихшысы Нессеви, итальян жазушысы Павел Иерви Новокомский (XVI ғ.) тарихшы Матвей Меховский деректерінде жазылған. Қазақ халқының қолөнерін этнографиялық тұрғыдан XIX ғ. аяғында XX ғ. басы мен ортасында Т.К.Басенов, Н.Б.Бурундуков, А.Клодт, Н.А.Оразбаева, С.М.Дудин, А.Масанов, Э.Молодов, т.б. ал, XX ғ. аяғынан қазіргі кезге дейін А.Марғұлан, Х.Арғынбаев, Ә.Тәжімұратов, Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов, Ж.Бабалақұлы, М.Тоқтасбаева, Б.Қазиханова, Б.Байжігітов, М.Ш.Өмірбекова т.б. ғалымдар зерттеген.

Қазақ шеберлердің құнды мұралары Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражай қызметкерлерінің әр жылдары ұйымдастырылған этнографиялық экспедициялары барысында және халық қазынасына қамқор бола білген, қолөнерді шын сүйіп қастерлейтін қолөнершілер мен қарапайым ел азаматтарының мұражайға

сыйға тартуымен жиналды. Олар тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайында сақтаулы.

Қазақ халқының өзімен ежелден бірге жасап, аталан балаға өзінің өміршеңдігімен үзілмей жетіп, дамып отырған қасиетті тоқыма өнерінің баға жетпес айтулы туындылары-кеше мен бүгіннің ертеңге қалдырар асыл мұрасы.

Түкті кілем. Кілем тоқу өнері ерте заманда пайда болғандығы археологиялық қазбалардан белгілі. Кілем бетіндегі сан қилы сәндік өрнектерге назар салған адам сол халықтың тұнып тұрған өмірінің шежіресін көретіні анық.

Қазақ халқының қолөнерінің даму биігіне көтерілген кезеңі ХІХ ғ. 2-ші жартысы мен ХХ ғ. басы. Археологиялық қазба жұмыстары барысында жүннен жасалған бұйымдар табылған. Олар Алтай тауы, Башадар қорғанынан үлкен Ұлағат өзені бойына осыдан 26 ғасыр бұрын қойылған Пазырық қорғанынан табылған киіз, текемет, кілем, кіші кілемшелер. Алтай өңірінің халқының тұрғын жайы қазақ халқының тұрғын жайына ұйқас болып келеді деп археолог С.И.Руденко жазған. [1, 49-53 б.б.]

Қолөнер бұйымдарының бірі кілем тоқу тұрмыс қажетіне байланысты халық қолөнерінде ертсөректен белгілі ел арасынан кеңінен таралған өнер. Еліміздің түкпір-түкпірінде кең таралған осы бір өнер түрінің өріс алып, бай мазмұнға ие болып, одан әрі дамып отырған жері еліміздің оңтүстік өңірі. [2, 56 б.б.]

Кілем тарихына келетін болсақ сонау сақ дәуірінен бастап кілем өнері дамыған. Ата-бабаларымыздың тұрмысы, күнделікті істейтін іс-әрекеті кілем бетінде бейнеленген. Кілемге көбіне қошқар мүйіз, тұмар, немесе су оюлар, гүл тектес өрнектер, аңдар мен жан-жануарлардың әлемін бейнелеген. Мүйіз тектес ою-өрнектерден – қошқар мүйіз, сынық мүйіз, қырық мүйіз, ал өсімдік тектес ою-өрнектер – қос гүл, үш гүл, жапырақ тәрізді, геометриялық дәлдікпен салынған ою-өрнектер кілемде көп қолданылады.

Қошқар мүйіз стиліндегі өрнек – билік пен берекенің, ізгіліктің көркем бейнесі. Ондағы ою-өрнектер жақсылықты меңзейді, халқымыз өз қолөнерінде таланттары мен қабілеттерін қолдана білген.

Кілемді халқымыз баршылықтың, байлықтың белгісі деп білген. Қазақ халқының кілем тоқу өнері ХХ ғ. басында шет мемлекеттерде көрмелерде көрсетілді. Мысалы, қазақтың түкті кілемі 1910 жылы Мерв қаласында көрмеде көрсетілді. [3, 149 б.] Ал 1926 жылы Қазақстан кілемшілері Париж көрмесінде жүлде алды. [4, 54 б.]

Өнер зерттеуші Мұхамеджан Әлімбаев: «Кілемнің жеті қасиеті бар: тоқысаң-өнер, басы бүтін дүние, жисаң-байлық, берсең-тәуір сыйлық, төсесең-мамық, жамылсаң –көрпең, сатсаң- малың, ілсең- сән-салтанатың!», -дейді. [5, 81 б.] Шынығында, кілем тоқу қанша қажырлы еңбекті, ұшқыр ой-қиялды қажет етеді.

Қазақстанның оңтүстігінде түкті кілем бетіне түсірілген ою-өрнектердің негізі мына үлгіде болып келеді: кілем ортасына шатыр гүл өрнегі үш немесе төрт жерден түсірілген түрі. Кілем ортасын қошқар мүйіз шеттері сыңар мүйіз ою-өрнегімен өрнектенген, келесі түрі бетіне түгел үш гүл немесе қос гүл ою-өрнектері түсірілген, табиғат көрінісін бейнелейтін жолбарыстың, бұғының, құстардың суретін бейнелейтін кілемдер және бетіне геометриялық өрнек, ақ отау, тұмарша төрт құлақ өрнектері түсірілген түрі көп кездеседі. Кілем ортасына өсімдік тектес ою-өрнегі, айналасына сыңар мүйіз, сынық мүйіз, шетіне су өрнегі түсірілген түрі. Тағы бірі ортасына шатыр гүл, шеттеріне өсімдік тектес ою-өрнектер, сондай - ақ ортасына ромб өрнегі, шеттеріне де ромб өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі. Кілем өрнегінде

әсіресе қызыл фонға, көк, сары, ақ түсті өрнектер көбірек жүргізіледі. Отырар мұражайының қорындағы мына бір кілемнің бетіне төрт табақ, оның ішіне төрт құлақ ою-өрнектері түсірілген. Келесі түрі ортасына қошқар мүйіз ою-өрнегі, сонымен қатар өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген түрі де көп кездеседі.

Тақыр кілем. Тақыр кілемнің түкті кілемнен айырмашылығы жібін терме алашаға иірілгендей екі тіндеп ширатады, теріп тоқу әдісі қолданылады. Тақыр кілемге теріп тоқу әдісі арқылы геометриялық сынық сызықтар бетіне қошқар мүйіз бен шатыр гүл өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі. Тақыр кілемнің сапасы мен құндылығын басқа да үй жиһаздарымен салыстыратын болсақ тұтынуға да, төсеуге де төзімді, берік, оңайлықпен тозбайды. Сондай-ақ, оны көпшілігінде ешкі жүнінен иіріп тоқитындықтан, шаң-тозаңнан оңай тазартып алуға болады, әрі жұмсақ төсеніштің төзімділігі соншалық көп уақыт пайдаланады.

Алаша. Күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай келген дәстүрлі өнер үлгілерінің бірі - алаша. Оны тоқу үшін түйе, немесе қой жүні керек болған. Алашаның тоқылу тәсіліне қарай түрлі атаулары бар. Олар бояулы алаша, бояусыз алаша, жіп алаша, жол алаша, өрнекті алаша, терме алаша, тақыр алаша, қақпа алаша т.б.

Еліміздің оңтүстігінде орама алаша, қақпа алаша, терме алаша түрлері кең тараған. Олардың бетіне түсірілген ою-өрнек негізі шынжара, балдақ, өрнек, тарақ өрнектері, ал шеттеріне мүйіз өрнек, ала құрт, жұлдызша, сынық мүйіз өрнектері кең қолданылады.

Талдықорғанда алаша бетіне тарақ, балдақ, тұмарша, ирек су, сыңармүйіз өрнектері түсірілген түрі, Семей өңірінде жұлдызқұрт атты ою-өрнек түсірілген. Ол ақ пен қарадан, қызыл мен жасылдан, көк пен сарыдан бунақталып келеді. Шығыс Қазақстан облысында алаша бетіне түгел ромб өрнегі, Батыс Қазақстан облысында алаша бетіне түгел ромб өрнегі оның ішіне сыңар мүйіз өрнегі түсірілген түрі, ал, Қызылорда облысында тарақ, сынық мүйіз ою-өрнектері түсірілген түрі көп кездеседі.

Қоржын. Өрнек құрып тоқылатын қолөнер үлгілерінің бірі қоржынды жайлауға шыққанда күнделікті тұрмыста көлікпен зат және тамақ алып жүруге пайдаланады. Қоржын түкті және түксіз болып тоқылады. Оның өрнектері кілем және терме алаша өрнектері тәрізді болып келеді, геометриялық, тұмарша, мүйіз өрнектері, ирек, ілгек, қошқар мүйіз, қос мүйіз, сегіз жапырақ, жұлдызша, ромб тәрізді өрнектер. Шығыс Қазақстан облысындағы қоржын бетіне қиғаш майда ромб өрнегі түскен. Алматы облысында өсімдік тектес, ромб, бестанба ою-өрнектері түсірілген түрі көп кездеседі. Бестанба ою-өрнегі дүниенің төрт бұрышын шартты түрде бейнелеу ұғымын білдіреді. [6, 50 б.] Қызылорда облысында алаша, немесе аламыш ою-өрнектері түсірілген. Ол көп түсті жолақтардан құралады. Сол жолақтардың ішінде геометриялық фигуралар тектес немесе мүйіз өрнектерінің желелі түрлерінен құралған түрлі-түсті оюлар түсіріледі. Оңтүстік Қазақстан облысында қоржын бетіне бір ғана ірі ромб түскен де оның айнала шеттеріне сынық мүйіз ою-өрнегі түсірілген түрі сондай-ақ бетіне түгел мүйіз ою-өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі. Отырар мұражайының қорындағы қоржынның ою-өрнектері мына үлгіде болып келеді: бетіне бір ғана ромб түсірілген, шеттеріне сынық мүйіз ою-өрнектері түсіріліп оны айналдыра өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген. Келесі түрі ромб ішіне сынық мүйіз ал шеттеріне тұмарша ою-өрнегі, сегіз бұрыш ою-өрнегінің ішіне сегіз жапырақ ою-өрнегі оны айналдыра төрт құлақ ою-өрнегі түсірілген.

Текемет. Қолөнер үлгілерінің бірі киізге ою-өрнек түсіріліп басылған төсеніш – текемет. Киіз басудың әдіс-тәсілдері ғасырлар бойы өзгеріске ұшырамаған. Ол

икемді, жұмсақ материал сондықтан көшпелі мәдениетте ең қажетгі зат болды. Ертеде ұзатылған қыз өзінің үйіне сәлемдеме ретінде текемет немесе сырмақ жіберетін болған.

Текеметке салынған ою-өрнектер Қазақстанның әр өңірінде әр түрлі болып келеді. Еліміздің оңтүстік өңірінде текемет бетіне сары, қызыл, қара бояулар көп пайдаланылады. Ою-өрнектері мына үлгіде болып келеді: ортасына тұтастай бір ғана өте ірі ою тармағын түсіру немесе тұтас екі немесе үш ромб түсіріліп оның ішіне қошқар мүйіз өрнек салынып, жиектеріне айналдыра сынар мүйіз өрнектер, сондай-ақ қос мүйіз, қаз мойын өрнектері түсірілген түрі көп тараған.

Геометриялық өрнек тобына жататын ромбы өрнегін Орталық Қазақстанда айшық, Солтүстік Қазақстан облыстарында екі көзді, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарында шаршы деп атайды. [7, 3 б.]

Батыс Қазақстанда текемет бетіне үш немесе төрт жерден шеңбер ішіне сынар мүйіз өрнегі айналдыра түсірілген түрі көп кездеседі.

Қызылорда облысында текеметтің бірнеше жеріне ромб тәрізді өрнек түсіріліп, оны айналдыра қошқар мүйіз өрнегі салынған түрі. Отырар мұражайының қорындағы текеметтердің ішінен ОҚО, Отырар ауданының Аққұм ауылының қолөнер шебері Несібелі Әбдіхалықовадан алынған текеметгі ерекше атауға болады. Оның ортасына үш жерден төрт құлақ, қолтықшаларына сынар мүйіз ою-өрнегі түсірілген. Ал келесі түрі ромб ішіне қошқар мүйіз, ал шеттеріне сынар мүйіз ою-өрнегі түсірілген. Әдетте текеметтің көлеміне қарай оған ірілі, уақты әр түрлі сәнді әшекей өрнектер салынады.

Сырмақ. Қолөнер үлгілерінің бірі сырмақтың көлемдері жағынан да, бетіне түсірілген ою-өрнектерінің ерекшеліктері жағынан да бірін-бірі қайталамайтын сан түрлі сырмақтар бар. Олар ақ сырмақ, қара ала сырмақ, жиекті сырмақ, дебiске сырмақ деп аталады. Сырмақ жасалатын киіз ою салуға, жиектеуге бөгет болмай тегіс жасалады, ол ақ немесе шымқай қара болуы шарт. Сырмақтың ортасындағы ою-өрнектер бір түсті мәнерде ойылып әр түрлі жібек жіптермен әсемделіп кестеленеді де қалың киізге жапсырылады. Ал, келесі түрі қой жүнінің екі түрін алып оюлап жасайтын болған. Тұтас үлкен қара киіз бетіне ақ киізден ойылған оюға, ақ киіз бен бетіне қара киізден ойылған оюға жиек басып сырмақты сырады да киіздің үстін түгелдей тігіп шығады. Сырмақ сыруда ірі ою-өрнектер кеңінен қолданылған.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайының қорындағы сырмақтарға тоқталатын болсақ: сырмақтың ортасына үш жерден ірі ромб түскен ішіне төрт құлақ өрнегі түсірілген. Сонсоң ромбының сыртынан үлкен төрт бұрыш ішіне алған. Оны айналдыра мүйіз өрнегі түсірілген түрі. Ұзындығы – 2 м. 90 см. Осы аталған ою-өрнекті сырмақтар Отырар мұражайының қорында көп кездеседі. Келесі түрі сырмақ бетіне ірі қошқар мүйіз шеттеріне сынар мүйіз ою-өрнегі түсірілген түрі. Тағы бір түрі сырмақ ақ киізден басылып бетіне сынар мүйіз, шеттеріне шет ою-өрнегі түсірілген. Ұз.-2 м. 98 см.

Қазақстанның әр өңірінде сырмақ өрнектерінің ерекшеліктері бар. Оңтүстік өңірінде сырмақ бетіне ірі-ірі төрт құлақ өрнегі үш жерден түсіріліп оны айналдыра мүйіз өрнегі түсірілген түрі, сондай-ақ бетіне екі немесе үш жерден ромб түсіріліп оның ішіне төрт құлақ шеттеріне айналдыра қос мүйіз өрнектері түсірілген түрі көп қолданылады. Семей өңірінде кездесетін сырмақ бетіне гүлді тұспалдан тұратын айға, мүйізге, жапыраққа ұқсас элементтерден құралған шынығұл ою-өрнегі түсірілген. Келесі түрі сынарөкше, төрт құлақ, арқар мүйіз ою-өрнектері түсірілген түрі көп кездеседі. Алматы облысында сырмақ бетіне өсімдік тектес, төрт құлақ, қима ою-өрнектері, Талдықорғанда, Қарағанды облысында сырмақ бетіне төрт құлақ, арқар

мүйіз ою-өрнектері түсірілген түрі көп кездеседі. Шығыс Қазақстанда сырмақ оюларына өсімдік элементтері кеңінен қолданылып, тіпті басқаша сипат алады. Олардың кестелеу мәнерімен нақышына келтіріп жасаған.

Орталық Қазақстан, Семей өңірінде сырмақты қой жүнінің ақ, қара, қоңыр, боз түрлерінен екі түрін алып жасайтын болған. Ал, еліміздің Оңтүстігінде сырмақ ашық түсті, бірнеше бояуға боялып оюланатын болған.

Тұс киіз– етүсті барқыттан, жібектен, шұға т.б. материалдардан ойылған өрнектерді жұқа әрі тығыз орналасқан ақ киіз шарпысына жапсырып, қабырғаға кілем орнына ілетін төсеніш. Тұс киіздің түрлі матаның бетіне кестелен ою-өрнектер түсірілген түрі де бар. Қазақстанның әр өңірінде кездесетін тұс киіздің өз ерекшеліктері бар. Оңтүстік өңірінде тұс киізді ақ немесе қара киізден басып бетіне матадан ойып өрнектер түсіреді де шеті шығ матамен көмкеріледі. Тұс киіздің бетіне ромб ішіне төрт құлақ өрнегі түсірілген, шеттеріне сынар мүйіз ал одан жоғары мүйіз өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі. Тұс киіз жасаушы шебер киіздің бетін оюлайтын маталарды өзінің ұнатуынша таңдап алады. Ал шетін бір түсті матамен көмкереді. Отырар қорық-мұражайының қорындағы тұс киіздің мына бір түрі ақ түсті жүннен басылып бетіне төрт құлақ ою өрнегі матадан ойылып шетін шығ матамен көмкерген. Ұзындығы – 2 м, 86 см, ені – 1,78 см. Келесі түрі қара түсті жүннен басылып ортасына тұтас төрт құлақ, шеттеріне құс тұмсық ою-өрнегі түсірілген. Ұзындығы – 3 м. 29 см, ені - 1 м. 58 см.

Аяққап – атқарар міндеті бірдей болғанмен сыртқы пішіні көркемдік көрінісі әр жерде әр түрлі. Кейбіреулері төрт бұрыш, қайсыбірі доғал болып келеді. Ал оған әр түрлі қиықтан құралып жапсырылған ою аяққаптың өн бойына көлеміне өте шақ, жеңіл сипат алады. Киізден жасалған ыдыс-аяқ салатын әшекейлі дорба – аяққаптың бірнеше түрі Отырар қорық-мұражайының қорында сақтаулы. Биіктігі – 87 см., ені – 64 см., болып келетін аяқ қаптың бетіне қос мүйіз, қошқар мүйіз, мүйіз ою-өрнектері түсірілген. Киізден жасалатын айнақап опа, айна тәрізді сәндеуге қажетті бұйымдарды салып шымылдыққа іліп қоятын бұйым. Айнақап төртбұрыш пішінді тұмарпа тәрізді, қақпағы жабылатын етіп ақ киізден жасалады. Ондағы ою-өрнектер көбінесе мүйіз тектес болып келеді. Киізден құрап үй тұрмысына қажетті жасалған аяққап, айнақап сияқты бұйымдардың бетін қолдан әшекейлеп тігетін болған. Олар киіз үйдің ішін жабдықтап безендіруде қосылар жасау болған. Өйткені олардың көркем ою-өрнегі киіз үйдің ішкі бояуымен үндестік тауып тұтасып жатқан.

Жүннен жасалған бұйымдардағы ою-өрнектерді мәнерлеп өрнектеу әр түрлі айшықты бояу қолдану тоқушының қиялына, іскерлігіне, талғамына байланысты болды.

Еліміздің әрбір аймағында оюлар әр түрлі үлгіде дамып, өз ерекшеліктері болған. Соған қарамастан барлық ою-өрнектердің бастапқы элементтерінің негізі мүйіз тектес ою-өрнектер болып саналады.

Қазақ халқының өткен тарихын тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені – мұражай арқылы жас ұрпаққа таңғытудың маңызы зор. Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайының қорындағы жүннен жасалған бұйымдар мұражай қызметкерлерінің әр жылдары ұйымдастырған этнографиялық экспедициялары барысында және халық қазынасына қамқор бола білген қолөнерді шын сүйіп қастерлейтін қолөнершілер мен ел азаматтарының мұражайға сыйға тартуымен жиналды.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайының қызметкерлері ұлттық мәдени маңызы бар заттарды іздестіру мақсатында Оңтүстік Қазақстан

облысы Шардара, Арыс, Ордабасы аудандарында «Өресі биік, өрісі кең өнер», Қызылорда облысы Қармақып, Шиелі, Жаңақорған аудандарында «Өнер көзі халықта», Отырар ауданында «Қолөнер – халық қазынасы, ғасырлар мұрасы» атты тықырыптарда этнографиялық ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастырып, нәтижесінде ел арасынан жүннен жасалған кілем, сырмақ, алаша, қоржын, түс киіз, текемет т.б. заттарды тауып мұражай қорына өткізді.

Қолөнеріміздің озық үлгілерін қаймағын бұзбай қазірге дейін жеткізіп, өнерін кейінгі ұрпаққа өнеге етіп үйретіп отыраған, он саусағынан өнері тамған сырмақ сыру, кілем, алаша тоқу, текемет басу өнерін жалғастырушы ісмер, шебер, апаларымыз ел арасында қазір де баршылық. Атап айтатын болсақ, ОҚО Отырар ауданында Өбдіхалықова Несібелі, Бейсенова Тұмаркүл, Әлімқұлова Сәрсенкүл, Қаратаева Қалдықыз, Серікбаева Тұрғанкүл, Рахматуллаева Ақұлтай, Тағаева Жібек, Қаратаева Қалдықыз, Бөрібекова Таңсұлу, Көпесова Шолпан, Жүсіпбек Шолпан, Алимкүл Сәрсенкүл, Арыстанбасва Күлтай Шардара ауданында Дабысова Ибаш, Исаева Үрпия, Иізова Батима, Айшуақызы Үрпия, Бөрібекова Сәрсенкүл, Жолдыбайқызы Аманкүл, Қызылорда облысында Шолпан Садуақасқызы, Қалендер Зылиха, Қалиева Қалима, Нәбісва Набат, Қалиева Бибайша, Мақантаева Ырысалды. ОҚО Шұбарсу елді мекенінің қолөнер шебері Тұрғанкүл Ізтайқызы, ОҚО, Арыс ауданы Дермене елді мекенінің қолөнер шебері Құрманқожаева Жадыра, ОҚО, Созақ ауданында Зәйтүнова Тәжбан, Жақсылыққызы Мейрамкүл, Дастанқызы Мәрияш, Батыршаева Маржанкүл, Бимендиева Қалдықүл, Нұржанбаева Аманкүл.

Экспедиция барысында қолөнершілердің өздері тоқыған қазақ халқының ұлттық үлгісіндегі сырмақ, түкті кілем, кілем қоржын, ақ басқұр, аяқ қап, текемет, терме алаша, қақпа алаша т.б. туындыларына қарап шеберлердің қиялына таң қалдық, бояулары бір-біріне үйлесімді, онылары жатық болып келген, көз тартар сәнділігімен, үздік орындау шеберлігімен ерекше көзге түседі.

Қазақтың кең байтақ, ұлан ғайыр шексіз жатқан жерінің көне дәуірден бастап қазіргі ұрпағымыз өсіп-өнген дәуірімізге дейінгі кезеңдерде небір тарихи дәуірлерді бастан кешкені белгілі. Азаттықтың арайлы таңымен бірге бар мен жоғымызды түгендеп келер ұрпаққа аманаттау керектігі Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың тікелей басшылығымен қабылданған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасында айтылды. Осыған байланысты Отырар өңірінің мәдени мұрасын зерттеуде Отырар қорық-мұражайының қызметкерлері өз үлестерін қосып келеді.

Қолөнер бұйымдары ел тұрмысына сән беріп, адамдарға рухани ләззат әкелген, халық өмірмен бірге жетіліп келе жатқан өнер. Ертедегі ата-бабаларымыздың қолөнер үлгісін, шеберлігін сақтап қалып, кейінгі ұрпаққа жеткізу, үйрету бүгінгі таңда игілікті іс болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ө.Жәнібеков. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992 - 49-53 б.б.
2. Жүннен жасалған бұйымдар. – Алматы, 1990 – 56 б.
3. А.Х.Маргулан. Казахское народное прикладное искусство. – А.: Өнер, 1986 – с.32.
4. А.Х.Маргулан. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-ата: Өнер, 1986 – с.149.
5. М. Ш. Өмірбекова. Қазақ халқының дәстүрлі өнері. – Алматы: Кітап, 2004 – 50 б.
6. Ә.Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977 – 54 б.
7. Өмер Займоғлы. Студенттердің кілем өнері арқылы педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың дидактикалық шарттары. - Түркістан 2008. 3 б

ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Кемелова Қ.Ш.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Қазақстан, Шәуілдір

Резюме

В статье анализируются украшения, которые легли в основе всех видов украшения, образованном в древние времена казахов и типы украшений

Resume

The article analyzes the ornaments which were the basis in all types of decoration formed in the remote times of Kazakhs and the types of the ornaments.

Қазақтың өрнекті әшекеймен істелетін қолөнерінің түрлері де, атаулары да өте көп. Солардың ішінде халық арасында көбірек тарағаны-ою-өрнек. Ою-өрнек ісі тым ерте заманнан бастап-ақ қорөнердің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеп әшекейлеудің негізі болып келеді. Ою деген сөзбен өрнек деген сөздің мағынасы бір. Бұл сөздің ұғымында бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау немесе екі затты оя кесіп қиюластырып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып бедер түсіру деп түсінеміз. Қазақ көбінесе бір өрнек салып қиып алған үлгіні, үлгіге салып кескен сырмақтың қиығын, сондай-ақ барлық қошқар мүйіз өрнектерін де ою дейді. Ал өрнек дегеніміз әр түрлі ою, бедер, бейненің күйдіріп, жалатып, бояп, қалыптап істеген көркемдік әшекейлердің ортақ атауы іспеттес. Сондықтан көбінесе ою-өрнек деп қосарлана айтыла береді.

Қазақ ұлттық ою-өрнегінің бірнеше ондаған ғасырлық тарихы бар, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып, үнемі қолданыста дамып келе жатқан өнер түрінің бірі осы ою-өрнек саласы.

Біздің жыл санауымыздан бұрынғы V-III ғасырлар аралығында Алтай өңірінен, Қара теңіз төскейіне дейінгі сайын даланы мекендеген түркі халықтарының түп аталары-байғры Сактар әлемдегі мәдени өмірде өнердің өшпес асыл мұралары өнер жарықтарын қалдырған. Аталмыш өнер кезеңіне Академик Әлкей Марғұлан «Андабы мөнер» деп ат берген. Есік обасынан, Шығыс Қазақстаннан қазылып алынған «Алтын адам» киімі осы андабы мөнерінде жасалған өрнек. Міне, қазақ халқының ою-өрнек өнері, осылайша түркі халықтарының, яғни ежелгі сактардың өнері зергерлік әшекейлермен тікелей сабақтасып отырады. Негізінен, қазақ даласында оюлар әр түрлі үлгіде дамыған. Еліміздің әрбір аймағының өзінің стильдік ерекшеліктері, үлгілері болған. Соған қарамастан барлық оюлардың бастапқы элементінің негізі- «мүйіз» тектес ою-өрнек болып саналады. Халқымыздың тұрмысында жиі қолданылатын: өру, тігу, тоқу, құрау, еріту, балқыту, қию арқылы үй жиһаздарын, құрал-саймандарды, киіз үйлерді, зергерлік бұйымдарды, кілем, алаша, сырмақ, терме алаша, қоржын, ыдыс-аяқтарды, киім-кешектерді ою-өрнектермен әшекейлеп, безендіріп отырған. Зерттеуші ғалымдардың пайымдауында қазақ ою-өрнектерінің 250-дей түрі анықталған. I Дәлірек айтсақ, белгілі этнограф С.Қасиманов көне ою-өрнектердің 200- дейін, сол атаулардың 50-дейінің мазмұнын ел арасынан жинап, қағазға түсірген.

«Мүйіз» оюы қазақ халқының ою-өрнегінің төркіні деуге болады, өйткені барлық жаңа элементтер соның негізінде жасалып, тек атаулары ғана өзгеріп отырған. Жалпы, ою-өрнектердің мазмұны мен маңызы мал өсіру, аңшылық, жер-су, көшіп-қону сияқты қорністерің, күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың сыртқы бейнесін тұспалдайды, бірақ қолөнер саласындағы қай бұйымды алсақта, сол заттың бетінде түрлі нұсқада бейнеленген «мүйіз» тектес ою-өрнектер.